

PROFILUL EPISTEMOLOGIC AL NOTIUNII DE FENOMEN ÎN DEMOGRAFIE ȘI ÎN SOCIOLOGIE

Dumitru Sandu

1. *Sensul interdisciplinar al analizei.* În situațiile de cunoaștere științifică în care se urmărește adoptarea unei perspective interdisciplinare, este resimțită necesitatea de a explicita concepțele vagi și principiile care structurează disciplinele. Eforturile de conceptualizare și de unificare a limbajului științific constituie o componentă esențială a fundamentării epistemologice a cercetării interdisciplinare [1 : 112]. Noul „întreg” care este abordarea interdisciplinară nu poate fi realizat ca instrument eficient de cunoaștere fără aceste analize prin care disciplinele trebuie să-și expliciteze limitele, specificitatea, centrele majore de interes manifeste în raport cu diferite nivele sau zone ale organizării lor interne.

Deși în principiu sunt considerate ca justificate, astfel de exigențe sunt rareori satisfăcute în practica de cercetare. Neglijarea lor poate avea serioase implicații negative în special în cazul abordărilor care integrează demersuri ale unor discipline puternice înrudite. Tocmai în astfel de căzuri proliferază mai rapid confuziile generate de omonimii, sinonimii sau opoziții terminologice parțiale.

Probleme de această natură apar și în raporturile de cooperare dintre sociologie și demografie.

În continuare vom încerca să schităm un model de abordare a unor probleme conceptuale care se pun în cadrul cooperării dintre ele. Vom centra analiza asupra unuia din concepțele aparent banale, cu arie de utilizare extrem de largă — *fenomen*. Cel mai adesea, acesta este invocat în cadrul sintagmelor „fenomen social” și „fenomen demografic”. Accentul va fi pus nu pe delimitarea dintre domeniile ontologice subsuimate celor două discipline ci pe specificitatea modului de concepere a ceea ce se desemnează prin „fenomen” în cadrul abordărilor demografice și respectiv sociologice.

Înainte de a trece la analiza propriu-zisă, este util, credem, să explicăm o premisă majoră a discuției, legată de raportul general dintre sociologie și demografie. În acest sens, aderăm la opinia că diferența de domenii ontologice dintre ele — deși existentă încă, tinde să se diminueze în contextul unei tot mai puternice „sociologizări” a demografiei în perioada actuală. Specificitatea lor este dată în principal de *perspectiva de abordare*, adoptată: schimbarea și menținerea volumelor de populație prin mișcare naturală, în cazul demografiei, și dinamica și structura grupurilor sociale în cazul sociologiei. Natalitatea și mortalitatea, fenomene „ale demografiei” prin tradiție, sunt abordate tot mai mult și de sociologie dar dintr-o altă perspectivă. Pornind de la această premisă, prin „fenomene demografice” și „fenomene sociologice” nu vom înțelege fenomene „ale

demografiei” sau „ale sociologiei” ci abordări demografice și respectiv sociologice ale fenomenelor care se produc în sfera socialului. „Fenomen social” va fi folosit în acest studiu pentru a desemna atât fenomene sociologice, cât și demografice. Socialul este înțeles în opoziție cu individualul și cu naturalul. (Acesta ultime precizări au numai rol unor definiții nominale menite să ne permită ulterior confruntarea cu o mare diversitate a sensurilor pe care „fenomen” le are în cimpul disciplinelor la care ne referim).

2. *Profil epistemologic*. Dacă ar fi să comparăm două definiții sau două serii de definiții, respectiv cele date fenomenului în sociologie și în demografie, atunci sansa de a obține efectele de cunoaștere pe care le urmărim ar fi minimă. Pare a fi mult mai promițătoare tentativa de urmărire a conceptului respectiv în diferite contexte de utilizare, prin „definiții multidimensionale” [2], în cadrul familiilor de concepte cărora le aparțin, în raport cu cadrele de referință care îi sunt aferente și cu „profilurile epistemologice” specifice.

Noțiunea de *profil epistemologic* este împrumutată din epistemologia lui Gaston Bachelard [3]. Aceasta o utilizează în contextul unei psihologii a spiritului științific pentru a surprinde „profiluri mentale”, încercând să măsoare cu ajutorul ei „acțiunea psihologică efectivă a diverselor filosofii în exercițiul cunoașterii” [3 : 301]. Procedind la o autoexaminare în legătură cu sensurile pe care el însuși le acordă, în diferite circumstanțe, unor noțiuni fizice precum cele de „masă” și „energie”, Bachelard înregistrează pentru fiecare din ele profiluri epistemologice specifice, în funcție de importanța sau frecvența relativă cu care intervin diferite tipuri de filosofii în structurarea conceptelor respective. Expresia grafică a unui astfel de profil epistemologic implică figurarea pe abscisă a filosofilor-cadru de referință iar pe ordonată a frecvenței „întrebunțării efective a noțiunii” definită conform orientărilor filosofice menționate pe abscisă. (Acest mod de utilizare a *metaforei „profilului”* este conform cu practica mai largă din disciplinele social-umane de a desemna prin termenul respectiv distribuția valorilor unei variabile calitative — precum dimensiuni ale dezvoltării, tipuri de perspective filosofice, orientări valorice etc. — în funcție de o variabilă cantitativă — intensitate de apariție, frecvență de manifestare, importanță etc.).

Dacă vom opera o „translare” a acestei noțiuni de la nivelul individual la cel colectiv, o schimbare a referentului ei, vom obține un instrument conceptual adecvat pentru comparațiile între discipline. Altfel spus, *apreciem că există și este util să fie relevante nu numai profiluri epistemologice individuale ci și profiluri epistemologice colective, care caracterizează modul de înțelegere a unei noțiuni sau a unei familii de concepte în cadrul unei discipline date*, la un moment al dezvoltării ei, într-o colectivitate dată de specialiști. Profilul epistemologic colectiv permite construirea unor imagini științifice în legătură cu tipul de structurare și utilizare a unui concept în funcție de cadrele de referință care intervin într-o disciplină dată în definirea și aplicarea acestuia.

Poate fi avansată ipoteza metodologică a eficienței realizării unor profiluri epistemologice colective sau „disciplinare” (în sensul de „adecvate pentru o anume disciplină științifică”) în special pentru conceptele „tematice” [4] cu largă circulație în diferite discipline științifice sau pentru conceptele care au o mare incărcație „tematică” (Gerald Holton),

dată de presupozitiiile implicate în definirea și utilizarea lor. La nivelul unor astfel de concepte se proiectează diferite orientări valorice sau presupozitii adoptate mai mult sau mai puțin conștient. În noul tip de profil epistemologic, conceptele tematice sau „generice” [Mario Bunge, 5 :329] iau locul diferențelor orientări filosofice invocate de Bachelard. *În universul de semnificații al unui concept fundamental pot fi „citate” foarte multe din orientările și particularitățile unei discipline.* Vom încerca o astfel de citire procedind în continuare la construirea profilurilor epistemologice comparative ale noțiunii de fenomen în demografie și sociologie. Chiar dacă în acest studiu este vorba numai de o ilustrare a unei metode de comparație inter-disciplinară, se impun totuși unele restricții care să favorizeze omogenizarea tipurilor de producție științifică la care ne vom referi. Demografia și sociologia sunt discipline cu puternică variație a structurilor teoretice și metodologice în funcție de școli de gindire, școli naționale, etape de dezvoltare, subdomenii etc. Într-o aplicare „neilustrativă” a metodologiei de analiză pe care o propunem considerăm ca oportuna realizarea unor profiluri epistemologice ale anumitor noțiuni mai întii la nivel de școli sau curente de gindire în diferite contexte naționale. Pe baza lor se poate trece ulterior la reconstituirea unor profiluri epistemologice disciplinare. În concordanță cu un astfel de proiect, ilustrările noastre vor fi selectate din cimpul de cercetare al demografiei și sociologiei românești din perioada anilor '70-'80. Limitarea la un context național de analiză epistemologică a noțiunii de fenomen este impusă nu atât de natura cadrelor de referință implicate în definirea acesteia (cadrele respective având o largă circulație internațională în literatura de specialitate) cât de un foarte probabil „specific național” în frecvență și modul de utilizare a respectivelor cadre. În consecință, precizarea conținutului anumitor cadre de referință ale noțiunii de fenomen va putea fi făcută și prin apelarea la literatura externă de specialitate. Pentru a putea defini un profil epistemologic disciplinar este chiar necesar să fie realizat în prealabil un „inventar” cât mai complet sub aspect logic al cadrelor de referință relevante pentru definirea și cercetarea unei noțiuni date.

3. *Cadre de referință.* Termenul de fenomen este preluat în limbajul științific fie din limbajul cunoașterii comune unde este înțeles ca apariție, transformare, nouitate, fie din cel filosofic în cadrul axei de opoziție „esență-fenomen”. (În ambele variante este evidentă menținerea în bună măsură a sensului etimologic derivat din grecescul „phainomenon”, „ceea ce apare”). În știință, sensurile majore asociate termenului par să fie „clasa de schimbări repetabile” și „totalitate a formelor de manifestare din perspectiva cărora poate fi observat un domeniu ontologic dat”.

Definiția multidimensională a termenului respectiv în științele sociale poate fi reconstituită prin raportarea la două tipuri de cadre de referință. (Prin *cadrul de referință* înțelegem, în acest context, domeniile ontologice sau structurile metodologice implicate în determinarea noțiilor definitorii ale conceptului de fenomen sau în identificarea și măsurarea surselor de variație ale fenomenelor sociale). O primă categorie este formată din cadre de referință care intervin în principal în definirea explicită sau implicită a noțiunii respective. Acestea pot fi specificate pornind de la opozitiile dintre concepte generice *permanență-schimbare*, *latent-manifest* și *element-mulțime*. Din această perspectivă, „feno-

men demografic” și „fenomen sociologic” se înscriu în formațiunea semantică alcătuită din „structură socială” (concepută în termeni de distribuție pe submultimi a elementelor unei multimi, sau ca ansamblu, configurație de relații sociale [8]), „unități”, „procese”, „evenimente”, „acțiuni” și „fapte sociale”. Pentru că „fenomen” are „drepturi egale” cu celelalte noțiuni menționate, în sensul că toate au un grad de generalitate similar și se află în raporturi corelativе sub aspect semantic, vom considera că ansamblul acestor termeni constituie „formațiunea/struc-
tura semantică integratoare” pentru termenul de fenomen. Modul în care se relatează termenii respectivi în cadrul acestei formațiuni vom vedea că este diferit la nivelul celor două discipline. Cea de-a doua categorie de cadre de referință o reprezintă domeniile ontologice sau perspectivele metodologice implicate în determinarea surselor de variație ale fenomenelor sociale. Aceste cadre de referință pot fi reperate în legătură cu referentul noțiunilor care circumscrizuă diferite caracteristici ale fenomenelor (volum, intensitate, inertie, sens, „calendar”, compoziție etc.) sau cu indicii și variabilele care se folosesc în descrierea și explicarea fenomenelor sociale.

Principalele cadre de referință de acest tip sunt *spațiul* și *timpul* de producere a fenomenului, *populația* la nivelul căreia se manifestă sau se poate manifesta fenomenul și *domeniul ontologic* de manifestare a schimbării. Noțiunea de selectivitate (a unor fenomene precum fertilitatea, migrația, mobilitatea socială etc.), spre exemplu, implică raportarea unui fenomen dat la populația care este pasibilă de a suporta schimbările care definesc conținutul respectivului fenomen, frecvența inegală de manifestare a evenimentelor care constituie fenomenul în cadrul a diferite subpopulații din populația de referință.

Prin analogie cu distincția (kantiană) clasică dintre enunțuri analitice și sintetice, vom deosebi între *cadre de referință „analitice”*, implicate în definirea fenomenelor sociale, intim asociate acestora, și *cadre de referință „sintetice”*, presupuse de măsurarea și identificarea surselor de variație ale fenomenelor. Corespunzător, pot fi reconstituite două tipuri de profiluri epistemologice ale noțiunii de fenomen, bazate pe cadre de referință analitice și sintetice. Cadrele de referință analitice au, de fapt, o dublă funcționalitate: ele intervin nu numai în definirea ei și în explicarea variației fenomenelor sociale. Această funcție explicativă revine în special unor concepte corelativе cu fenomen social: unități, relații, structuri și procese sociale etc.

Vom urmări în continuare modul în care tipurile de cadre de referință menționate funcționează în sociologie și în demografie, generând profiluri epistemologice specifice pentru respectivele discipline.

4. *Profilul epistemologic „analitic”*. În cadrul opoziției generice (în sens de structurată în funcție de concepte generice) dintre permanentă și schimbare, fenomen social se află de același parte a axei de simetrie cu eveniment social și proces social. Aceste ultime trei sintagme se înscriu în același cimp semantic al „schimbării sociale”. În practică de cercetare din științele sociale, eveniment, fenomen și proces sunt utilizate diferit. Tendința dominantă de utilizare ne pare a fi conformă totuși cu cea din cunoașterea comună, tendință reluată și explicitată în unele lucrări de epistemologie sau de logică a schimbării. *Evenimentele sociale* pot fi definite ca schimbări repetabile la nivelul

unei unități sociale date (personalitate, grup, instituție) sau al unor unități sociale de același tip, specificind fie numai diferența între o stare „initială” și una „finală” (eveniment „net”/simplu, schimbare „netă” — [5 :105 – 137]), fie stările initiale, intermediare și finale ale schimbării (eveniment complex, proces). Aceasta este un sens restrins al noțiunii, conform în bună măsură cu acceptarea acesteia la Mario Bunge. Sensul ei larg, adekvat în mai mare măsură pentru scopurile analizei de față include nu numai schimbările de la o stare la alta (evenimentul ca pereche ordonată de stări) ci și începutul unui proces (trecerea de la o stare la un proces), sfîrșitul unui proces (trecerea de la un proces la o stare) și trecerea de la un proces la altul [9 :44 – 45].

În demografie se iau în considerație evenimentele nete sau simple, produse de schimbări la nivelul persoanelor sau microgrupurilor familiale (nașteri, decese, căsătorii, divorțuri, schimbări de domiciliu și/sau loc de muncă de la o comunitate la alta, imbolnăviri, reuniri sau separări/decoabitări la nivelul gospodăriilor familiale, evenimente școlare, intrări sau ieșiri în raport cu perioada de viață activă etc.) [11, 12, 13]. „Clasa de referință” (M. Bunge) pentru „eveniment” în sociologie este mult mai eterogenă: alături de evenimente individual-familiale de tipul celor anterior menționate (direct sau indirect legate cu procesele de reproducție a populației) sunt incluse și alte evenimente individual-familiale — schimbare a status-ului social, delinevență, integrare într-un grup social, sau evenimente care presupun schimbări la nivelul unor unități sociale (revoluții, schimbarea poziției sociale a unui grup etc.); sunt analizate atât evenimente simple cât și evenimentele complexe. Urmând o tradiție de gîndire originată la Durkheim, evenimente sociale, în sensul în care au fost definite mai sus, sunt desemnate în sociologie și prin „fapte sociale” [15, 18]. „Fapt social” vehiculează, în conformitate cu această tradiție de gîndire, nu numai notele specifice pentru eveniment social conceput ca tip de schimbare, ci și pe cele de sevență a unei acțiuni colective, constrîngerea și exterioritatea în raport cu conștiința individuală. De remarcat că atunci cînd este folosit ca noțiune corelativă cu eveniment istoric [15 :77 – 81], fapt social este definit contextual ca schimbare, ca eveniment social. Atunci cînd se pornește de la noțiunea durkheimistă de fapt social, notele de schimbare sunt mai puțin prezente în definirea contextuală, accentuîndu-se mai mult asupra celor de exterioritate în raport cu individul, obiectivitate, invocîndu-se ca noțiune corelativă și cea de „obiect social” [18 : 56 – 62]. O soluție oarecum intermediară pare să fie adoptată în lucrările în care se desemnează prin fapt social atât schimbări (de tipul celor asociate cu mișcarea naturală a populației) cât și stări (precum „obiectele materiale socializate”, mitul, caracteristicile culturale) ale socialului [17 :124 – 135]. Corespunzător, se consideră că faptele sau „obiectele” sociale trebuie să fie abordate atât „la diferite nivele de organizare, structurare și funcționare a societății” cât și sub aspectul „genezei, procesualității și dinamicii” lor [17 :124].

În demografie, prin *noțiunea de proces*, corelativă celei de fenomen demografic, se desemnează a. trecerea de la o stare la alta a populației; schimbări în modul de distribuire a acesteia în funcție de anumite caracteristici semnificative (imbătrînire, feminizare a forței de muncă, redistribuire teritorială a populației etc.); b. raportul dintre un flux de evenimente sau un fenomen și anumite stocuri sau stări ale populației (repro-

ducerea, creșterea demografică etc.); și c. schimbări ale unor caracteristici definitorii ale fenomenelor demografice precum intensitatea, selectivitatea, calendarul etc. (tranzitia demografică, explozia demografică etc.).

Corespunzător, punerea în relație a unor fenomene cu anumite procese, implică, în cadrul demografiei, o raportare a evenimentelor grupate în fenomenul respectiv, la schimbări ale structurilor de populație sau ale caracteristicilor altor fenomene sau ale aceluiasi fenomen într-o perioadă de referință anterioară.

În sociologie, proces este folosit în foarte multe sensuri. Situația este concordantă cu cea semnalată în genere pentru științele sociale la nivelul cărora proces „este un termen de care se abuzează; el se folosește pentru a desemna aproape orice crede cineva de cuviință” [10 : 356].

Dincolo de această diversitate terminologică, tendința majoră în sociologia românească pare a fi aceea de înțelegere a proceselor sociale ca schimbări complexe, definite nu numai prin perechile ordonate de stări inițiale și finale care dau direcția sau sensul procesului, ci și prin stările intermediare în funcție de care se determină modul de desfășurare a procesului. În acest sens, fenomenele sociale sunt considerate și ca procese în măsura în care sunt constituite din evenimente, „cazuri” interdependente sau „coherente” [16 : 154].

Pornind de la cadrele de referință menționate, poate fi formulată o primă ipoteză (I.1) asupra profilului epistemologic analitic al noțiunii de fenomen în demografia și în sociologia românească de după 1970 :

I.1. a. *Conceptul de fenomen social are un grad de structurare mult mai mare în demografie decât în sociologie.* b. Structurarea sa ridicată în demografie derivă din faptul că este definit (atât explicit cât și implicit, contextual) prin raportare la aceleasi dimensiuni (element-mulțime și permanentă-schimbare) și la aceleasi poli ai acestor dimensiuni (mulțime de evenimente și schimbare). c. Gradul redus de structurare a conceptului de fenomen în sociologie derivă din faptul că definirea sa explicită sau contextuală se face prin raportare la dimensiuni diferite (latent-manifest fiind invocată mai frecvent iar element-mulțime și permanentă-schimbare fiind adoptate „preferențial” de autorii lucrărilor de sociologie) și la poli diferenți ai aceleiasi dimensiuni. Pentru acest ultim aspect este semnificativă interpretarea faptului social (atunci cînd noțiunea desemnează o componentă a fenomenelor sociale și nu existența obiectivă a socialului) fie ca schimbare, fie ca stare a socialului.

Pornind de la această ipoteză se poate aprecia că „fenomen social” circulă în sociologia românească a anilor ’70—’80 într-o multitudine de variante care oscilează între un concept cu grad redus de structurare — socialul opus individualului și naturalului — și un concept cu grad ridicat de structurare prin care se specifică atât elementele din care este constituit fenomenul — schimbări sau stări ale socialului (indiferent că sunt numite evenimente, fapte, acțiuni etc.) — cât și perspectiva dominantă din care sunt abordate acestea în sociologie — cea a întregului sau grupului social.

Este de gîndit dacă nu cumva „lecția” teoretico-metodologică a demografiei nu ar trebui urmărită mai atent de sociologie în sensul de a trece de la termeni polisemantici la termeni monosemantici sau, oricum cu structuri semantice bine definite, de a asocia sistematic unor concepte precum „fenomen social” nu numai cadre de referință analitice ci și sintetice (mani-

feste în seturi determinate de concepte și indicatori în baza cărora pot fi măsurate și explicate fenomenele) și de a unifica modul de abordare a fenomenelor sociale. În context, merită probabil să amintim remarcă lui Georg Simmel (pornind de la constatarea polisemiei termenului de societate) că „o caracteristică a spiritului uman este capacitatea sa de a edifica结构i solide pe fundamente încă nesigure” [6 : 18]. Afirmația poate fi validă dar numai între anumite „praguri” dincolo de care cunoașterea științifică nu mai poate progresă fără elucidarea fundamentelor ei. Un astfel de fundament credem că îl formează pentru sociologie „fenomen social” și conceptele care îl sunt corelatice.

Notind cu (+) prezența (frecvența ridicată) a unei anumite dimensiuni în profilul epistemologic al noțiunii de fenomen, cu (–) absența ei (frecvența redusă) și cu (+/-) prezența sau absența acesteia, variabil de la un autor la altul, ipoteza I.1. poate fi prezentată astfel :

cadre de referință implicate în definirea fenomenului	fenomen social în perspectivă :	
	demografică	sociologică
element-mulțime	+	+/-
permanență-schimbare	+	+/-
latent-manifest	-	+

Elementele care compun mulțimea fenomen în demografie sunt evenimentele individual-familiale. În sociologie aceste elemente sunt desemnate ca evenimente, fapte, relații sau activități sociale. Toate acestea apar în cercetarea sociologică nu numai în calitate de componente ale unor fenomene sociale ci și ca factori care pot influența modul de desfășurare a unor fenomene.

„Fenomen”, „proces” și „relație socială” desemnează în sociologie nu numai sau nu în primul rînd zone ontologice diferite ci mai ales perspective diferite. Semnificativ în acest sens este cazul conceptului de integrare socială care semnifică atât o relație (între integrator și cel care se integreză), un fenomen (comportamentele celor puși în situația de a se integra) cât și un proces (ca succesiune de comportamente ale persoanelor aflate în situația de integrare).

Verificarea ipotezei menționate prin analiză de conținut sau printr-o variantă a analizei componentiale din lingvistică va aduce, desigur, o serie de nuanțări, va releva și alte posibile cadre de referință ale noțiunii de fenomen social.

5. *Persistența unei structuri conceptuale.* Asocierea puternică dintre fenomen sau fapt social și caracteristica de manifest/obiectiv este potențiată în sociologia românească și prin tradiția de gîndire originată în teoria lui Dimitrie Gusti. În sistemul său sociologic, principala formătunie semantică are ca termeni cadre, manifestări, relații, procese și unități sociale (voițea socială fiind un concept neoperationalizat, fără un referent bine determinat, este, în pofida rolului pe care îl atribuia Gusti, relativ izolat în cadrul sistemului, nereușind să funcționeze ca principiu de unificare a acestuia). Deși fenomen social nu apare explicit printre conceptele-cheie ale sistemului gustian, el este prezent implicit prin „manifestări”. Mai mult, atunci cînd accentul analizei se pune pe manifestările sociale în cadrul opoziției „potențial (cadre) — actual”, este adoptată frecvent echivalența manifestări-fenomene sociale/fenomene partiiale (*Legea paralelismului socio-*

logic ca lege a echilibrului social, [19 : 258—266]). În legătură cu prezența tradiției Gusti în sociologia românească actuală ar putea fi notat că semnificativ și faptul că majoritatea structurilor semantice în care este integrat termenul de *fenomen social* reiau, într-o formă sau alta distincțiile sale dintre unități, relații, procese și manifestări/fenomene sociale. În alte tradiții naționale de cercetare sociologică, termenii cheie de organizare a tematicii sociologice — cel puțin la nivel de tratate și manuale — diferă considerabil. (Se poate lăsa ca termen de referință analiza întreprinsă în acest sens de Alex Inkeles pentru sociologia americană a anilor '60 — [20 : 47]).

6. *Profilul epistemologic „sintetic”*. Spațiul disponibil în acest caz nu ne permite nici prezentarea amănunțită a cadrelor de referință asociate „sintetic” cu noțiunea de fenomen social, nici analiza modului în care, prin utilizare, cadrele respective generează profiluri epistemologice disciplinare. Toate aceste aspecte se cer să fie reluate cu altă ocazie. Pentru a duce însă pînă la capăt ilustrarea modului de aplicare a metodei propuse pentru analiza unui concept „tematic” al sociologiei prezentăm în continuare structurile conceptuale și metodologice asociate cu două dintre cadrele de referință sintetice ale noțiunii de fenomen — spațiul și timpul, precum și o ipoteză (I.2.) asupra modului de structurare a profilelor epistemologice sintetice ale demografiei și sociologiei.

I.2. a. Profilul epistemologic sintetic al fenomenelor sociale este mai bine structurat în demografie decit în sociologie în sensul că variațiile care apar de la autor la autor în „invocarea” diferențelor cadre de referință („sintetice”) sunt mai mici în primul decit în cel de-al doilea caz. b. Spațiul este un cadru de referință mai profund implicat de sociologie decit de demografie în analiza fenomenelor sociale. c. Conceptele și indicatorii care au ca referent implicit timpul apar mai frecvent în analiza fenomenelor sociale în demografie decit în sociologie (exceptind, desigur sociologia istorică). d. Fenomenele sociale care constituie domeniul privilegiat al demografiei sunt cele asociate cu reproducția structurilor vitale (biologice) ale populației. Cimpul de cercetare al sociologiei este structurat în principal în jurul fenomenelor asociate cu reproducția capacitatii de muncă a populației (consum, școlarizare, morbiditate, pensionare etc.) și cu reproducerea formelor de organizare socială (mobilitate socială, migrație, devianță, integrare socială etc.).

Principalele ipostaze în care *spațiul* se dovedește a fi relevant pentru analiza fenomenelor sociale sunt: a. spațiul ca întindere omogenă cu limite date, prin care poate fi circumscris locul de producere a evenimentelor sau faptelor care alcătuiesc fenomenul. Acesta este aşa-zisul *spațiu „container”* folosit atât în demografie cât și în sociologie ca teritoriu de înregistrare a fenomenelor. (Pentru o critică a noțiunii de spațiu container în cercetările asupra locuirii urbane, vezi M. Gottdiener, [7 : 123—124]. El dezvoltă critica începută în acest sens de H. Lefebvre). În această perspectivă spațiul joacă numai rolul de cadru al înregistrării fenomenelor, făcindu-se abstracție de rolul său activ în influențarea fenomenelor sociale. b. Spațiul ca „*matrice de interacțiune*” influențează desfășurarea fenomenelor sociale prin organizarea sa internă ca mediu construit. c. O altă fațetă a rolului său activ în raport cu fenomenele sociale este dată de *micro-climatul fizic* asociat unui anumit loc. d. Tot spațiului în sens de teren pentru locuire sau pentru producție îl sunt asociate anumite raporturi social-economiche de proprietate. Din această perspectivă el condiționează modul de

desfășurare a fenomenelor sociale în calitate de „*mediu al unor relații de proprietate*”.

Disciplină cu caracter preponderent descriptiv (în variantele ei tradiționale, mai ales), demografia folosește cadrul de referință spațial în ipostaza sa de „container”. Invocarea spațiului ca matrice de interacțiune la nivelul căreia se realizează procese de comunicare socială și orientări valorice specifice este prezentă explicit sau implicit în lucrări de demografie regională ([13] iar anterior perioadei de referință pe care am ales-o, [14]). Analizele sociologice referitoare la fenomenele de participare locală și de difuzare a inovațiilor socio-tehnice (de tipul asociațiilor pentru aducțiunea apei potabile din unele localități rurale) în comunitățile locale sunt un exemplu de abordare în care spațiul este considerat ca matrice de interacțiune.

Spațiul ca microclimat fizic este relevant în special pentru fenomenele de stare de sănătate. Cercetările întreprinse pentru a determina influența locuinței asupra stării de sănătate a populației fac apel tocmai la spațiul ca microclimat fizic (vezi raportul de cercetare al temei 7041/1982—1985 realizat la Laboratorul de studii și cercetări sociologice și publicarea parțială a unor rezultate în *Stiințele sociale și politice din România. Progrese, realizări* nr. 4/1982, A.S.S.P., București). Similar, spațiul ca mediu al unor relații de proprietate apare mai frecvent tot în cercetările referitoare la influența pe care o exercită forma de proprietate în care este deținută locuința asupra diferitelor fenomene sociale (mobilitate locativă, satisfacție-insatisfacție în legătură cu locuința etc.).

Timpul este implicat în cercetările sociologice și demografice în principal : a. ca timp omogen în care sunt circumschise perioadele de referință folosite în analiză, b. ca *ciclul de viață individual-familială* (b_1 — vîrstă, b_2 — succesiunea unor evenimente de tipuri diferite) c. ca *succesiune a evenimentelor de același tip pentru o aceeași unitate de analiză* și d. ca *succesiune a evenimentelor de același tip pentru unități sociale diferite*.

Sistemul de concepte și indici din demografie este puternic structurat în funcție de ipostazele menționate la punctele e și b. Cu titlu de exemplu precizăm modul în care este implicat timpul la nivelul conceptelor și indicilor de analiză a fertilității [11 : 251—273] : în raport cu vîrstă — calendar al fertilității, rată de fertilitate specifică pe vîrste, rata fertilității totale, tabelă de fertilitate, vîrstă medie a mamelor ; timpul ca succesiune a unor evenimente de tipuri diferite dar aflate în relație cauzală — interval protogenezic, concepție prenupțială, rată a fertilității după durată căsătoriei (în toate aceste cazuri este implicată succesiunea naștere-căsătorie sau căsătorie-naștere) ; timpul ca succesiune a unor evenimente de același tip — rang al nașterii, interval intergenezic etc.

Un exemplu semnificativ pentru modul în care funcționează timpul ca perioadă de referință îl oferă analizele demografice asupra migrației. Înregistrarea migrației se face prin raportare la a. durate egale pentru toate persoanele supuse observației (un an, perioade intercensitare, perioade de mai mulți ani), b. durate inegale dar limitate prin perechi ordonate de evenimente sau stări de același tip (ultima migrație, migrație pe durata vieții).

Timpul ca succesiune de evenimente de același tip pentru persoane diferite este un cadru de referință prezent în special în abordările sociologice asupra difuziunii inovației, contagiușii sociale etc.

Pentru a sugera încă o posibilă direcție de analiză, menționăm în incheiere ipoteza că includerea explicită a conceptului de fenomen social în seria celor cu care este descris obiectul sociologiei poate avea ca efect, în planul lucrărilor de metodologie sociologică, un interes sporit pentru promovarea și/sau prezentarea metodelor statistice de analiză a datelor [16, 21]. Temeiul unei astfel de legături socratism că rezidă în capacitatea noțiunii de fenomen social de a orienta cercetarea sociologică, prin cadrele de referință, conceptele și indicatorii care i se asociază, spre acele aspecte ale realității sociale care pot fi abordate statistic. Este probabil că noțiunea de fenomen social orientează cercetările în acest sens mai mult decât „unitate socială”, „relație” sau „proces” în domeniul vieții sociale.

BIBLIOGRAFIE

- 1 Stanislav Nicolaevici Smirnov, *Abordarea interdisciplinară în știința de azi: fundamente ontologice și epistemologice, forme și funcții*, în *Interdisciplinaritatea și științele umane*, București, Edit. politică, 1986 (traducere din limba franceză de Vasile Tonoiu și Ilie Bădescu).
- 2 St. Toulmin, *Human understanding*, Princeton Univ. Press, 1972 apud Ilie Pirvu, *Raftoalitatea științei și dezvoltarea cunoașterii. Modelul epistemologic evoluționist al lui St. Toulmin*, în Ilie Pirvu (coord.), *Concepții asupra dezvoltării științei. Direcții de reconstrucție și modele sistematice ale evoluției științei*, București, Edit. politică, 1978.
- 3 Gaston Bachelard, *Filosofia lui nu*, în *Dialectica spiritului științific modern*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1986, vol. 1 (traducere din limba franceză, studiu introductiv și note de Vasile Tonoiu).
- 4 Gerald Holton, *L'invention scientifique. Thémata et interprétation*, Paris, P.U.F., 1982.
- 5 Mario Bunge, *Știință și filosofie*, București, Edit. politică, 1984, (traducere).
- 6 Georg Simmel, *The Sociology of Georg Simmel*, (translated, edited and with an introduction by Kurt Wolff), The Free Press, 1964.
- 7 M. Gottdiener, *Social Production of Urban Space*, Univ. of Texas Press, Austin, 1985.
- 8 Peter Blau, *Parameters of Social Structure*, în Peter Blau (ed.), *Approaches to the Study of Social Structure*, London, Open Books, 1976.
- 9 Georg Henrik von Wright, *Normă și acțiune*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1982 (traducere, postfață și note de D. Stoianovici și S. Vieru).
- 10 N. Georgescu-Roegen, *Legea entropiei și procesul economic*, București, Edit. politică, 1979 (Traducere din limba engleză Georgeta Bolomey).
- 11 Vladimir Trebici, *Mică enciclopedie de demografie*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1975.
- 12 Vladimir Trebici, *Demografia*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1979.
- 13 Vladimir Trebici, Ilie Hristache, *Demografia teritorială a României*, București, Edit. Academiei, 1986.
- 14 A. Golopenția, D. G. Georgescu, *Populația Republicii Populare Române, la 25 ianuarie 1948*, „Probleme economice”, 2/1948.
- 15 Miron Constantinescu, *Introducere în sociologie*, Universitatea București, 1972.
- 16 Henri H. Stahl, *Teoria și practica investigațiilor sociale*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1974.
- 17 Ion Iordăchel, *Introducere în sociologie*, București, Academia „Ștefan Gheorghiu”, 1974.
- 18 Ion Drăgan (coord.), *Sociologie generală*, Universitatea București, 1985.
- 19 Dimitrie Gusti, *Opere*, vol. 1, București, Edit. Academiei, 1968 (texte stabilite, comentarii și note de Ovidiu Bădina și Octavian Neamțu).
- 20 Traian Hersenii, *Sociologie*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1982.
- 21 Traian Rotariu, *Curs de metode și tehnici de cercetare sociologică*, Universitatea din Cluj-Napoca, 1986.